

KREEG DE ONTHOOFDE HEILIGE OOK EEN RELIEKHOOFD?

Over bedevaarten naar Sint Lieven, pelgrimstekens en reliekbustes ...

Jos Koldewij

In het begin van de zestiende eeuw verschijnt er onder de bedevaartsplaatsen waarheen vanuit de Zeeuwse stad Zierikzee criminelen op boetevaart werden gezonden, een nieuwe bestemming: Sint Lieven in Gent.¹ Niet eerder was deze heilige genoemd in de Zierikzeese veroordelingen tot een strafbedevaart, waarvan er tussen 1490 en 1571 vele zijn gedocumenteerd. De reisdoelen liepen sterk uiteen, van Vrouwenpolder in Zeeland (Onse Lieve Vrouwe op Zee) tot Jeruzalem, Rome en Santiago; ook de reis naar Einsiedeln in Zwitserland werd dikwijls opgelegd, evenals bijvoorbeeld Sint Adelbert te Egmond en de Heilige Adriaan te Geraardsbergen of de Driekoningen in Keulen voor lichtere vergrijpen. Van de in totaal 281 vastgelegde veroordelingen gingen er 25 naar Sint Lieven in Gent, dat daarmee op de vijfde plaats komt, na Keulen (58x), Einsiedeln (36x), Vrouwenpolder (36x) en Rome (29 x).²

Op 31 maart 1509 noteerde men in het *Waerheytsboeck*, waarin de vonnissen werden opgetekend, dat een man opnieuw betrapt was op het ongerechtigd houden van vee: daarvoor werd hem ondermeer als straf gegeven op bedevaart te trekken naar de heilige Livinus in Gent.³ Een goed jaar later, op 16 maart 1510, werd iemand naar Sint Lieven gestuurd omdat hij ramen had ingegooid.⁴ Na weer ruim een jaar werd een man bestraft voor afpersing en intimidatie (9 mei 1511): ook hij moest op weg naar Livinus.⁵ Hetzelfde vonnis werd dat jaar nog uitgesproken over een man die de wet belachelijk had gemaakt (17 oktober 1511).⁶ Een vrouw die een ander ten onrechte had beschuldigd abortus te hebben gepleegd en een volgende die ook had gelasterd, kregen beiden op 17 december 1512 de tocht naar Gent opgelegd.⁷ Vijf

¹ L.J. Abelman, C. van Heel, H. Uil, Strafbdevaarten in Zeeland, *Bulletin van de werkgroep Historie en Archeologie onder auspiciën van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1974, p. 2-72; J. van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, Assen-Amsterdam 1978, p. 694; H. Uil, *Middeleeuwse strafbedevaarten vanuit Zierikzee*, *Kroniek van het Land van de Zeemeermin (Schouwen-Duiveland)*, 5 (1980), p. 24-44.

² Uil, *Middeleeuwse strafbedevaarten*, p. 26.

³ Abelman, Van Heel, Uil, *Strafbdevaarten in Zeeland*, p. 32; Uil 1980, p. 32.

⁴ Abelman, Van Heel, Uil, *Strafbdevaarten in Zeeland*, p. 32.

⁵ Abelman, Van Heel, Uil, *Strafbdevaarten in Zeeland*, p. 33.

⁶ Abelman, Van Heel, Uil, *Strafbdevaarten in Zeeland*, p. 33.

⁷ Abelman, Van Heel, Uil, *Strafbdevaarten in Zeeland*, p. 34.

jaar later, op 30 april 1517, komen we opnieuw een veroordeling naar Gent tegen: nu gaat het om een man die zijn moeder overlast bezorgde: hij moet een kaars van één pond gaan offeren aan Livinus.⁸ In de zomer van 1519 werd een lastig heerschap op bedevaart naar Sint Lieven in Gent gestuurd om 'aldaer een misse duen duen'.⁹ De deken van de Vismarkt accepteerde in 1520 niet dat hij werd beledigd: op 5 oktober kreeg de belediger te horen dat hij ter betering naar Livinus moest afreizen.¹⁰ Dertig jaar later kon een man zich niet inhouden tegenover de burgemeester en riep hem toe 'ghij sijt importuyn al zijt ghij burghmeester'; hij werd ertoe veroordeeld om een kaars van een half pond naar Sint Lieven in Gent te brengen.¹¹ Hetzelfde vonnis werd in 1553 uitgesproken tegen een man die had gescholden en die de deken van de Pannelieden had aangevallen (5 mei).¹² De cipier van het Gravensteen volgde in 1558 een bevel niet op en moest daarom op strafbedevaart naar Livinus (20 mei).¹³ In 1560 werden drie mannen naar Lieven gestuurd: een omdat hij wijn van Zierikzeese poorters tegen de regels in had opgeslagen in Middelburg (23 februari) en twee andere waren aangehouden afpersers (28 november).¹⁴ Drie mannen die in 1562 weigerden op bevel van de burgemeester een lijk weg te voeren, mochten bij Livinus hun berouw gaan uitspreken (10 december).¹⁵ In 1566 is het een lasteraar en schrijver van dreigbrieven (5 april) en in 1568 worden een onoplettende cipier die gevangenen liet ontsnappen (3 december) en een vechtersbaas (23 december) naar Lieven gestuurd ter betering en berouw.¹⁶ Tenslotte worden op 23 december 1571 nog twee kerels veroordeeld tot de bedevaart naar Livinus omdat ze bij nacht overlast aan een vrouw hadden bezorgd.¹⁷ Bij elkaar een gestage reeks veroordelingen vanuit Zierikzee naar Sint Livinus in Gent.

Het gerecht in de andere Zeeuwse steden waarvan gegevens bekend zijn (Middelburg, Goes, Reimerswaal) koos helemaal nooit voor Sint Lieven als doel van een strafbedevaart, en ook in Vlaanderen komt hij niet voor als bestemming van opgelegde pelgrimages.¹⁸ In Zierikzee daarentegen was Lieven juist uitgesproken populair.¹⁹ Dit heeft een duidelijke verklaring. De

⁸ Abelman, Van Heel, Uil, *Strafbedevaarten in Zeeland*, p. 35.

⁹ Abelman, Van Heel, Uil, *Strafbedevaarten in Zeeland*, p. 36.

¹⁰ Abelman, Van Heel, Uil, *Strafbedevaarten in Zeeland*, p. 37.

¹¹ Abelman, Van Heel, Uil, *Strafbedevaarten in Zeeland*, p. 38.

¹² Abelman, Van Heel, Uil, *Strafbedevaarten in Zeeland*, p. 39.

¹³ Abelman, Van Heel, Uil, *Strafbedevaarten in Zeeland*, p. 39.

¹⁴ Abelman, Van Heel, Uil, *Strafbedevaarten in Zeeland*, p. 39.

¹⁵ Abelman, Van Heel, Uil, *Strafbedevaarten in Zeeland*, p. 39.

¹⁶ Abelman, Van Heel, Uil, *Strafbedevaarten in Zeeland*, p. 40.

¹⁷ Abelman, Van Heel, Uil, *Strafbedevaarten in Zeeland*, p. 40.

¹⁸ Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*; Uil, *Middeleeuwse strafbedevaarten*.

¹⁹ Abelman, Van Heel, Uil, *Strafbedevaarten in Zeeland*, p. 65-69; Uil, *Middeleeuwse strafbedevaarten*, p. 37.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

plaatselijke kerk was aan de heilige Livinus gewijd. Livinus was, volgens zijn fictieve levensbeschrijving, ook op het eiland Schouwen actief geweest als geloofsprediker en genoot van oudsher verering te Zierikzee. Livinus is zelfs patroonheilige van de stad, die in de veertiende en vijftiende eeuw grote welvaart kende. De vroegste vermelding van Livinus als kerkpatroon dateert uit 1156. Dit patronaat hangt direct samen met de bezittingen en rechten van de Sint-Baafsabdij in Gent, die tot in de tiende eeuw teruggaan.²⁰ In de tweede helft van de vijftiende en vroege zestiende eeuw werd de oude kerk volledig vervangen door een grote laatgotische nieuwbouw, de Sint-Lievensmonsterkerk waarvan alleen nog de indrukwekkende onderbouw van de toren resteert.²¹ De verering van Livinus speelde uiteraard een rol in het openbare leven van Zierikzee, ondermeer met de viering van zijn feestdag op 12 november. Op het befaamde drieluik uit het stadhuis van Zierikzee, dat dateert uit de laatste jaren van de vijftiende eeuw, staat Livinus afgebeeld naast Martinus, de patroon van het bisdom Utrecht waartoe Zierikzee behoorde. In 1463 had de Sint-Lievensmonsterkerk in het kader van een gebedsgemeenschap een armrelik verworven van de Sint-Baafsabdij te Gent.²² De Sint-Baafsabdij te Gent bezat behalve een grote reliekschrijn ook een kostbare reliekhouders van Livinus in de vorm van een arm. In een relieken- en kostbaarhedeninventaris uit 1495 staat deze als volgt omschreven:²³ 'eene silveren arm vergult, an de canten besaedt met diversche steen ende an zijne vinghere een ghuldenen rinc met eene saphiere d'inne ende in dat zijn reliquien de brachio sanctissimi Livini / hier ghebrecken iij steenen'. In twee iets oudere reliekenlijsten, respectievelijk uit 1479 en 1483, ontbreekt de ring nog, die kennelijk door een vroom gelovige als ex-voto aan de heilige was geschonken; wel misten er ook toen al drie van de edelstenen waarmee de arm was versierd.²⁴ De reliekarm van Livinus bevond zich in de late veertiende eeuw al in de Sint-Baafsabdij, waar toen nog van drie andere heiligen met zilver beslagen 'aermen met reliquien'

²⁰ Gemeentelijke website 'Zierikzee monumentenstad': <http://www.zierikzeemonumentenstad.nl/index.html>. Geraadpleegd april/mei 2007.

²¹ *Kunstreisboek voor Nederland*, Amsterdam / Antwerpen 1977 (zevende herziene druk), p. 572-573.

²² M. Gysseling, *Inventaris van het Archief van Sint-Baafs en Bisdom Gent tot eind 1801. Deel 1. Sint-Baafsabdij en Sint-Baafskapitel als instelling (nrs. 1-7534)*, Brussel 1997 (Rijksarchief te Gent, Toegangen in beperkte oplage 64), p. 267 nrs. 2799-2806. Deze en andere archivalia uit het Rijksarchief te Gent, Archief Bisdom – St. Baafs betreffende de Livinusreliken en de Livinusverering werden medio 2007 tentoongesteld in Sint-Lievens-Houtem: (J. Mertens), *Devotie en ontucht. Op bedevaart met Livinus*, Sint-Lievens-Houtem 2007 (informatiebrochure tentoonstelling Sint-Michaëlkerk, 1 juli-19 augustus).

²³ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs nr. 4936A, fol. 2v nr. v. Gysseling, *Inventaris*, nr. 2748.

²⁴ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs nr. 4936B, fol. 2r; nr. 4935 fol. 1v nr. iv. Gysseling, *Inventaris*, nr. 2744, 2745.

bewaard werden.²⁵ Als 'sprekende' reliekhouders, dat wil zeggen als reliekhouders die door de vorm laat zien wat de inhoud is (in dit geval dus een deel van de arm van Livinus), zal deze uit de dertiende of veertiende eeuw dateren. Oudere voorbeelden van reliekhouders in de vorm van lichaamsdelen bestaan, maar zijn hoogst zeldzaam.²⁶ Wellicht werd omstreeks 1463 voor de reliekhouders waarin het armbot voor Zierikzee werd gevat, de vorm van de veel oudere Livinusarm uit de schatkamer van de Sint-Baafs min of meer gevolgd. Ongetwijfeld werd in Zierikzee de reliekarm meegevoerd in de jaarlijkse Ommegang van Sint Lieven. Deze ommegang of processie vond in de zomer plaats, zoals ook wordt bevestigd door het vonnis van de man die op 1 juli 1519 veroordeeld was tot een boetetocht naar Sint Lieven in Gent om daar een mis te laten opdragen: hij werd bestraft omdat hij tijdens de Ommegang van Sint Lieven iemand had verwond!²⁷ In 1462 was door de Sint-Baafsabdij besloten tot de schenking van de armrelik aan Zierikzee en de overdracht had in juni van het volgende jaar plaats: op 15 juni 1463 werd voor ontvangst getekend en de formele schenkingsakte was 19 juni 1463 gedagtekend.²⁸ De jaarlijkse ommegang trok op 25 juni uit, de datum waarop de Livinusrelik in Zierikzee was aangekomen. Dit viel bijna samen met de dag, 28 juni, waarop de translatie van de heilige werd herdacht en er jaarlijks een processie met het Livinusschrijn vanuit Gent naar Sint-Lievens-Houtem trok waar dan ook een plaatselijke kermis plaats vond.²⁹ In Zierikzee werd ook processie gehouden met de armrelik op 12 november, de dag van de marteldood van Lieven.³⁰

De bedevaart ter ere van Livinus was, zo blijkt uit de Zierikzeese bronnen, uitsluitend gericht op Gent. Dit moet, meer in het bijzonder, de Sint-Baafsabdij zijn geweest, aangezien zich daar het gebeente van Livinus bevond, waar de door de Sint-Baafsabdij fel gepropageerde Livinuscultus op geconcentreerd

²⁵ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs rol 22 en rol 166. A. Van Lokeren, *Histoire de l'Abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand, Deuxième Partie. Analyse Succincte Chartes et Documents de L'Abbaye de Saint-Bavon*, Gent 1855, p. 96-97; Gysseling, *Inventaris*, nr. 2741 en 2742.

²⁶ A. Legner, *Reliquien in Kunst und Kultur. Zwischen Antike und Aufklärung*, Darmstadt 1995, p. 233-277.

²⁷ Abelman, Van Heel, Uil, *Strafbedevaarten in Zeeland*, p. 36; Uil, *Middeleeuwse strafbedevaarten*, p. 37.

²⁸ Gysseling, *Inventaris*, p. 267, nrs. 2799-2806.

²⁹ J. Mertens, De Sint-Lievensprocessie. In: M. De Cock, C. Demeunynck, W. De Vuyst, K. De Wolf, C. Stalpaert, *Met het hoofd onder de arm. Een cultuurhistorische blik op de Livinusverering in sint-Lievens-Esse en Sint-Lievens-Houtem*, Gent 2007, p. 46-64, 434-442: p. 46-47.

³⁰ Uil, *Middeleeuwse strafbedevaarten*, p. 36-37.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

was.³¹ Tegelijk bestond er evenwel een verering te Sint-Lievens-Esse en te Sint-Lievenshoutem, waar de heilige omstreeks 657 de marteldood was gestorven en werd begraven. In 842 vond een verheffing van zijn stoffelijke resten plaats, die in 1007 naar Gent werden overgebracht. De traditie van de jaarlijkse bedevaart in juni vanuit Gent naar Sint-Lievens-Houtem zou tot die vroegelfde-eeuwse reliekentranslatie teruggaan.³² Op 27 juni werd het reliekschrijn van Livinus plechtig tevoorschijn gehaald uit de Sint-Baafsabdij en werden de voorbereidingen getroffen om in alle vroegte op 28 juni in processie naar Sint-Lievens-Houtem te trekken. Op 29 juni keerde men terug naar Gent en werd het schrijn weer in triomf teruggevoerd naar de abdijkerk.³³ In 1540 werd de jaarlijkse tocht met het reliekschrijn van Livinus vanuit Gent naar Sint-Lievens-Houtem wegens allerlei wantoestanden en politieke complicaties afgeschaft door Keizer Karel V en volstond men met het tijdelijk ter verering overbrengen van het schrijn uit de Sint-Baafsabdij naar de Sint-Janskerk binnen de muren van de stad Gent.³⁴ In de late vijftiende of vroege zestiende eeuw werd ook voor de Sint-Michielskerk van Sint-Lievens-Houtem een reliekschrijn van Livinus vervaardigd voor achtergebleven of van de Sint-Baafsabdij teruggekregen Livinusreliëken.³⁵ (afb. 1) Op een van de korte zijden van het zwaar gerestaureerde schrijn is Livinus als bisschop afgebeeld.

Op 28 juni zal Sint-Lievens-Houtem met het dan voor één dag teruggekeerde fiertel met de stoffelijke resten van Livinus vele bedevaartgangers en andere bezoekers hebben aangetrokken om de heilige of de dan te zijner ere gehouden kermis te bezoeken. Van een meer reguliere bezoekersstroom en andere pelgrimages naar Sint-Lievens-Houtem lijkt geen sprake te zijn geweest. Ons is slechts één vermelding bekend van een laatmiddeleeuwse bedevaart naar Houtem. Op 27 september 1330 kreeg de kanunnik Henri Braem toestemming van het kathedrale kapittel van Doornik om een betrekkelijk kleine pelgrims-

³¹ Zie de andere bijdragen in deze bundel. Voorts m.n. L. Voet, *De brief van abt Othelbold aan gravin Otgiva, over de relikwieën en het domein van de Sint-Baafsabdij te Gent (1019-1030)*, Brussel 1949, m.n. p. 57-60; W.L. Braekman, *Bedevaartlepels, -vaantjes en 'tacken' van Sint Lieven, Oost-Vlaamse Zanten*, 66 (1991), p. 11-20, p. 12-14; W. Giraldo, *Duizend jaar mirakels in Vlaanderen, een volkskundige benadering*, Brugge 1995, p. 39, 43, 93; S. van der Linden, *De Heiligen*, Amsterdam/Antwerpen 1999, p. 526-527.

³² Giraldo, *Duizend jaar*, p. 34; Mertens, *De Sint-Lievensprocessie*, p. 46-67.

³³ Zie het artikel van Paul Trio elders in deze bundel. Ook: B. Bouckaert, Paul Trio, Trompers, pipers en luders in de Gentse Sint-Baafsabdij (14de-16de eeuw). Over de muzikale opulstering van enkele processies, *Musica Antiqua*, 11 (1994), p. 150-155; W.L. Braekman, *De bedevaart uit het St.-Baafsdorp bij Gent naar St.-Lievens-Houtem, Het Land van Aalst*, 50 (1998), p. 111-130; Mertens, *De Sint-Lievensprocessie*, p. 46-67.

³⁴ Braekman, *Bedevaartlepels*, p. 15-16; Mertens, *De Sint-Lievensprocessie*, p. 65.

³⁵ J. Koldewij, *Geloof & Geluk. Sieraad en devotie in middeleeuws Vlaanderen*, Arnhem 2006, p. 207 en 209 nr. 15.21.1.

tocht te maken die hem zou voeren langs Sint Christoffel in Evergem, Sint-Lievens-Houtem, het Heilig Bloed in Brugge en Onze Lieve Vrouw in Aardenburg.³⁶

Pelgrims die naar Gent kwamen om Livinus te vereren en de bedevaartgangers die vanuit Gent naar Sint-Lievens-Houtem trokken en in het midden van de zestiende eeuw zij die Lieven vereerden in de Gentse Sint-Janskerk, waren als gebruikelijk gemotiveerd om een vroom souvenir of aandenken te verwerven van hun bezoek aan de heilige. Niet alleen kon daarmee de herinnering aan de bedevaart levendig worden gehouden, ook zou de afbeelding van de heilige hen onderweg en later thuis beschermen en geluk brengen. Na 1540, toen de devoties uit de Sint-Baafsabdij waren overgegaan naar de tot Sint-Baafskerk herdoopte Sint-Janskerk, werden daar Sint-Lievenstekens verkocht blijkens de rekeningen van de kerkfabriek.³⁷ Uit archivalische bronnen weten we ook dat dit in de tweede helft van de zestiende eeuw zowel bedevaartsvaantjes waren als pelgrimstekens.³⁸ Onder de uitgaven van de Sint-Baafskathedraal van 1 augustus 1574 tot 31 juli 1575 werd op fol. 39 gnoteerd:

Item betaelt den man in de Duve te Putte voor twee hondert vaentens van Sente Lieven, 3s. 4 g.

Item betaelt den zelve, voor twee hondert loon tacken ooc van Sente Lieven 3 s. 4 g.

Willy Braekman, die deze rekeningpost publiceerde, duidde dit ook verder zorgvuldig. De papieren vaantjes en de loden pelgrimstekens ('loon tacken') werden afgenomen van een drukkersgast van de weduwe van de Gentse drukker Guislain Manilius, 'wonende te Putte, naest de Gulden Schale inde Duve'. Het huis heette 'De Duve' en lag in de Gentse wijk 'Putte'. Dat een drukker/uitgever zich behalve met drukwerk ook bezighield met eenvoudig gietwerk in tin-lood is niet verbazingwekkend en zal vrij algemeen gebruikelijk zijn geweest. Drukkers beheersten immers de techniek van het gieten voor de vervaardiging van hun losse loden letters waarmee tekst werd gezet. Niemand minder dan de Duitse drukker Johannes Gutenberg had zelfs een belangrijke rol gespeeld voor de productie van meer gecompliceerde pelgrimstekens, die waren samengesteld uit verschillende losse onderdelen waaronder een spiegelte.³⁹ Gedrukte bedevaartsvaantjes van Sint-Lieven uit Gent zijn niet overgeleverd. Bovendien werden in de Sint-Baafskathedraal aan de kanunniken en

³⁶ J. Pycke, *Les Pèlerinages de dévotion dans la première moitié du XIVe siècle, Horae Tornacenses*, Doornik 1971, p. 111-130: p. 130.

³⁷ Vriendelijke mededeling van Paul Trio, die hiervoor verwijst naar de fabrieksrekeningen Gent, Rijksarchief, Bisdome – St. Baafs nrs. K 60-62 en 9567.

³⁸ Braekman, *Bedevaartlepels*, p. 19-20.

³⁹ K. Köster, *Gutenbergs Aachener Heiliumsspiegel*. In: *Das Werk der Bücher. Ein Festschrift für Horst Kliemann. Zu seinem 60. Geburtstag*, Freiburg i. Br. 1956, p. 284-301; K. Köster, *Gutenbergs Strassburger Aachenspiegel-Unternehmen*, *Gutenberg-Jahrbuch* 58 (1983), p. 24-44; I. Fleischmann, *Metallschnitt und Teigdruck. Technik und Entstehung zur Zeit des frühen Buchdrucks*, Mainz 1998, p. 83-93.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

anderen, zoals zangers en muzikanten, bij vervulling van hun (liturgische) plicht presentieloodjes uitgereikt die op een later moment verzilverd konden worden. Deze loodjes, in de vorm van 'enkele' en 'dobbel looden', zijn archivalisch gedocumenteerd, maar nog niet teruggevonden. Ze bestonden in twee varianten, namelijk met de beeltenis van de beide in de abdij hoog vereerde heiligen, de patroon Sint Bavo en de gevierde Livinus. De laatste werden aangeduid als *meslooden van Sinte Lieven*.⁴⁰ Bedevaartvaantjes gewijd aan Livinus van meer recente datum zijn wel overgeleverd, maar niet uit Gent: uit Sint-Lievens-Houtem en uit Elverdinge bij Ieper, waar omstreeks 1800 een houten reliekborstbeeld van de heilige werd verworven.⁴¹ (afb. 2)

Ook pelgrimsinsignes van Livinus waren tot kort geleden onbekend. Wel zijn al langer zestiende-eeuwse koperen medailles herkend uit het Noordfranse Merck-Saint-Liévin, niet ver ten zuiden van Saint-Omer gelegen.⁴² (afb. 3) De heilige is hier volgens zijn standaard iconografie weergegeven: als bisschop, met kruis staf en met zijn meest kenmerkende attriboot, de tang met de uitgerukte tong. Dit laatste verwijst naar een gruwelijk voorval uit zijn vita, dat zich in Sint-Lievens-Houtem zou hebben afgespeeld. Door een mirakel kreeg Lieven overigens onmiddellijk zijn tong en daarmee zijn spraak terug. Kort na 1990 werden, in het kader van een nieuwe catalogus van de collectie toegepaste kunst en kunstnijverheid in Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam, de daar bewaarde pelgrimstekens opnieuw nauwkeurig bekeken. Een van de tot op heden nauwelijks opgemerkte ontdekkingen was de identificatie van een insigne dat tot dat moment niet kon worden geduid: op de voorzijde troont Livinus, op de keerzijde is zijn reliekschrijn afgebeeld.⁴³ (afb. 4) De iconografie is, eenmaal herkend, overduidelijk: bisschop, kruis staf, tang met uitgerukte tong. De keerzijde toont het schrijn op een draagbaar, ongetwijfeld de reliekkist (de *fiertel*) die tot 1540 jaarlijks heen en weer ging vanuit de Gentse Sint-Baafsabdij naar Sint-Lievens-Houtem. Het opschrift op de keerzijde luidt op de banderol boven het schrijn: S. LIEVEN, terwijl nog niet opgelost is wat eronder staat. Zeker niet uitgesloten is dat in de Gentse drukkerij van Manilius in 1574/1575 deze insignes werden gegoten in dan

⁴⁰ E. Vander Straeten, Les méreaux de la cathédrale de Saint-Bavon, à Gand, *Revue Belge de Numismatique*, 47 (1891), p. 478.

⁴¹ R. van der Linden, *Bedevaartvaantjes. Volksdevotie rond 200 heiligen op 1000 vaantjes*, Brugge 1986, p. 207-208.

⁴² L. Dancoisne, Les médailles religieuses du Pas-de-Calais, *Extraits des Mémoires de l'Académie des Sciences, lettres et Arts d'Arras (France)*, 1881, IIe série, tome 12, p. 103; Kunera-database, website: <http://www.let.ru.nl/ckd/kuneral>. Geraadpleegd april/mei 2007.

⁴³ H. Vreeken, *Kunstnijverheid. Middeleeuwen en Renaissance / Decorative Art. Middle Ages and Renaissance. Museum Boymans - van Beuningen Rotterdam, Afdeling Kunstnijverheid en Vormgeving / Department of Applied Arts and Design*, Rotterdam 1994, p. 133; Koldewej, *Geloof & Geluk*, p. 207 cat. 15.21.2; Mertens, *Devotie*.

inmiddels behoorlijk oude gietmallen, die gezien de vorm van het pelgrimsteken en de stijl van de voorstellingen rond 1500 zullen zijn gesneden.

Aanzienlijk ouder, vermoedelijk uit tweede helft veertiende eeuw, moet een ander Livinus-insigne zijn dat door de Archeologische Dienst in Hoorn (Noord-Holland) werd opgegraven.⁴⁴ (afb. 5) Het insigne toont het hoofd van een bisschop, geplaatst in een gotische omkadering. De buste staat als het ware op drie bollen en daaronder is op de lijst een opschrift aangebracht, dat net leesbaar is: + CAPUT LIVIN(I +). De duiding is ondubbelzinnig. Het insigne verwijst naar het hoofd van Livinus, niet ongepast voor een door ont-hoofding om het leven gekomen martelaar. Het meest waarschijnlijk lijkt dan ook dat het insigne verwijst naar een concreet 'hoofd' of reliekenborstbeeld in de traditie van reliekbustes zoals die bijvoorbeeld bewaard bleven van Servatius te Maastricht (rond 1400, hermaakt 1579-1587) of van Lambertus te Luik (1508-1512) dat werd gemaakt naar voorbeeld van het oude Maastrichtse Servatiusborstbeeld.⁴⁵ Hoe zeer dit ook voor de hand ligt, een middeleeuws reliekhoofd van Livinus is in Gent niet terug te vinden. Ook uit Sint-Lievens-Houtem en Sint-Lieves-Esse of van elders is een dergelijke laat-middeleeuwse reliekhouders niet bekend.

De relieken van Livinus bevonden zich in het reliekschrijn van Livinus dat jaarlijks vanuit de Sint-Baafsabdij te Gent naar Sint-Lievens-Houtem werd overgebracht. Daarnaast bezat de Sint-Baafsabdij nog een verguld zilveren beeld van Livinus met enkele relieken en de al genoemde kostbare reliekarm van de heilige.

In de zestiende eeuw gingen niet alleen deze laatmiddeleeuwse reliekhouders verloren, ook de relieken van Livinus zouden vernietigd zijn.⁴⁶ Dat echter al in de veertiende eeuw enkele partikels, ook van het hoofd, van Livinus naar elders waren verdwenen, blijkt uit een klein zilveren reliekhoofdje van deze heilige, dat nog altijd wordt bewaard in de kerkschat van de Sint-Servaaskerk te Maastricht.⁴⁷ (afb. 6) In een reliekenlijst uit 1677 werd nauwkeurig de inhoud van deze reliekbuste genoteerd: *In parvo capite argenteo est unus ex dentibus S. Livini, Episcopi et martyris*, 'in een klein zilveren hoofd bevindt zich een van de tanden van Sint Livinus, bisschop en martelaar'.⁴⁸ Een gegra-

⁴⁴ Met dank aan Hanneke van Asperen, die mij attendeerde op dit onlangs door haar voor de Kunera-database geïnventariseerde insigne; Mertens, *Devotie*.

⁴⁵ A.M. Koldewij, Das Servatius-Büstenreliquiar in der Maastrichter Servatiuskirche und seine liturgische Nutzung. In: N. Bock, S. de Blaauw, Chr. L. Frommel, H. Kessler, *Kunst und Liturgie im Mittelalter*, München 2000 (*Römisches Jahrbuch der Bibliotheca Hertziana*, 33, 1999/2000 Beiheft), p. 217-233.

⁴⁶ Gysseling, *Inventaris*, p. 267; A. Van de Kerkhove, De metaalkunsten. In: G. Declerck, *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent 1997 (tent.cat. Sint-Pietersabdij, Gent), p. 207-208.

⁴⁷ F. Bock, M. Willemsen, *Antiquités sacrées conservées dans les anciens col-légiales de S. Servais et de Notre-Dame à Maestricht*, Maastricht 1873, p. 172-177.

⁴⁸ Bock, Willemsen, *Antiquités sacrée*, p. LXVI nr. 70.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

veerde inscriptie vermeldt dat de reliekhouders, die in het midden van de veertiende eeuw moet worden gedateerd, een geschenk was van de abt van de Norbertijnen van Tongerlo. De abdij van Tongerlo had oude banden met het Maastrichtse Sint-Servaaskapittel;⁴⁹ hoe de abdij aan de Livinusrelikwie was gekomen, is onbekend. Het kleine reliekhoofdje toont hoe dan ook aan dat de latere Livinus-reliekbustes voortgaan in een oudere traditie van een Livinusborstbeeld. In de jaren dertig van de zeventiende eeuw werd naar ontwerp van Rubens een zilveren reliekbuste gemaakt voor de Sint-Baafskathedraal, waarop we hierna nog terugkomen, en in de kerken van Elverdinge en Ramskapelle bevinden zich nog negentiende-eeuwse reliekborstbeelden van de heilige bisschop.⁵⁰ (afb. 7, 8)

Het pelgrimsteken met de Livinusbuste (afb. 5) is echter zeker geen getrouwe weergave van een laatmiddeleeuws reliekborstbeeld van de heilige, al toont het wel enige gelijkenis met andere afbeeldingen van Livinus,⁵¹ zoals op het Lam-Godsretabel van Jan van Eyck of het Maastrichtse reliekhoofdje. (afb. 6) Het insigne werd overduidelijk letterlijk gekopieerd naar een pelgrimsteken van Thomas Becket, bisschop van Canterbury. Enkele sterk gelijkende exemplaren zijn bekend, die alle dateren uit de tweede helft van de veertiende eeuw.⁵² (afb. 9) Met name de overeenkomsten met een in het Zeeuwse Valkenisse opgegraven en nagenoeg identiek exemplaar zijn frappant.⁵³ (afb. 10) De maker van de mal voor het Livinusinsigne heeft ongetwijfeld een soortgelijk pelgrimsteken als voorbeeld genomen en afgevormd. Slechts het onderschrift + CAPUT THOME + veranderde hij om de bisschop van een nieuwe identiteit te voorzien. Tot op heden is dit het enige bekende voorbeeld waarbij een pelgrimsteken exact werd gekopieerd om te voorzien in de behoefte aan insignes voor een andere heilige. Hoogstwaarschijnlijk gebeurde dit in Gent, waar immers de relieken van Livinus en uiteraard het bijbehorende heiligenleven de aandacht van pelgrims trokken. Echter, er werd geen

⁴⁹ J. Koldewij, De Antwerpse kromstaf van de Norbertijnenabdij Tongerlo, vervaardigd in 1536 in opdracht van abt Arnold Streeters. In: J. Vander Auwera (ed.), *Liber Amicorum Raphaël De Smedt*, Leuven 2001, p. 215-231.

⁵⁰ Ramskapelle (Nieuwpoort), Kerk Sint Laurentius: Brussel, KIKIRPA clichénummer M33452; Elverdinge, Kerk Sint Petrus en Paulus: Brussel, KIKIRPA clichénummer M52281.

⁵¹ C. Stalpaert, De heilige Livinus verbeeld in de kunsten. In: M. De Cock, C. Demeunynck, W. De Vuyst, K. De Wolf, C. Stalpaert, *Met het hoofd onder de arm. Een cultuurhistorische blik op de Livinusverering in sint-Lievens-Esse en Sint-Lievens-Houtem*, Gent 2007p. 326-400.

⁵² J. van Herwaarden, *Pelgrimstochten*, Bussum 1974, p. 145 afb. 73; B. Spencer, *Pilgrim Souvenirs and Secular Badges*, Londen 1998 (*Medieval Finds from Excavations in London*, 7), p. 102-117.

⁵³ H.J.E. van Beuningen, A.M. Koldewij, *Heilig en Profaan. 1000 laat-middeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen*, Cothen 1993 (Rotterdam Papers, 8), p. 198 afb. 361.

afzonderlijk borstbeeld meegevoerd in de jaarlijkse processie met het reliekschrijn van de heilige op 27 tot 29 juni van Gent naar Sint-Lievens-Houtem. Een dergelijke voor de hand liggende reliekhouder voor de schedelrelikwie van de door onthoofding om het leven gekomen Livinus wordt nergens vermeld in de beschrijvingen van die roemruchte processie die keizer Karel V in 1540 rigoureuus afschafte.⁵⁴ Ook in de andere bronnen, zoals de inventarislijsten en de rekeningen van de kosterij van de Sint-Baafsabdij, komt zo'n reliekhoofd niet voor, al is dat in vele historische studies wel gesuggereerd.

Jaarlijks werd bij de terugkeer van de processie uit Sint-Lievens-Houtem in Gent het reliekschrijn van de heilige, zo komt naar voren uit de kosterijrekeningen en uit de gang van zaken die koster Jan de Vos in 1488 beschreef, opgewacht op bij het marktkruis op het Zand.⁵⁵ Ook op de heenweg naar Houtem was dat de eerste halte van de processie geweest, waar gepreek werd en de stoet herschikt.⁵⁶ Dat tafereel herhaalde zich bij terugkomst en vervolgens ging het reliekschrijn in processie door naar de Sint-Baafsabdij.⁵⁷ Zowel op de heen- als terugweg vergezeld door bazuinspelers (*die trompers trompen altoos toot sinte Lievin thuys es*), vier vaandels, vier bellen, een kaars, een processiekruis en *et hoef*.⁵⁸ Wanneer we deze passage isoleren, lijkt de betekenis vanzelfsprekend: het hoofd van de heilige. Dit kan echter niet juist zijn. In de beschrijving door Jan de Vos uit 1488 komen deze niet nader benoemde rekwisieten precies zo voor in de andere processies, te weten op de feestdag van Sint Marcus (25 april), op de Kruisdagen (de drie dagen voor Hemelvaart) en op de feestdag van Macharius (8 mei).⁵⁹ De kosterijrekeningen bevestigen dit beeld. Bijvoorbeeld in de gedetailleerde rekening over 1401-1402 lezen we dat de dragers in de processies hun vergoedingen ontvingen:⁶⁰

... *Item in sente Marcus daghe, die thoeft, de vane ende de bellen droughen ...*
 ... *Item smaendachs ende sdonderdaechs in de cruusweke, die thoeft, de vanen, ende de bellen droughen ...*

⁵⁴ M. Gachard, *Relation des Troubles de Gand sous Charles Quint en 1539 et 1540*, Gent 1846: hierin : [anoniem,] *Relation des Troubles de Gand en 1539 et 1540*, p. 1-174 [p. 102-107 'Digression sur saint Liévin', 'Fête annuelle de saint Liévin. Description de cet usage', 'L'Empereur l'abolit']; Braekman, *De bedevaart*, p. 111-130; Bouckaert, Trio, Trompers, p. 150-155; Mertens, *De Sint-Lievensprocessie*, p. 46-67.

⁵⁵ Gent, Rijksarchief, Bisdome – St. Baafs nr. 10672, fol. 12r. Braekman, *De bedevaart*, p. 129.

⁵⁶ Braekman, *De bedevaart*, p. 119.

⁵⁷ Mertens, *De Sint-Lievensprocessie*, p. 53, 437. Zie ook Paul Trio, elders in deze bundel.

⁵⁸ Gent, Rijksarchief, Bisdome – St. Baafs nr. 10672, fol. 12r.

⁵⁹ Gent, Rijksarchief, Bisdome – St. Baafs nr. 10672, fol. 5v en 6r.

⁶⁰ Gent, Rijksarchief, Bisdome – St. Baafs nr. K 8050, fol. 3v. Gysseling, *Inventaris*, nr. 2662.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

... *Item in sente Macharis daghe ... die t cruce, thoeft, de vanen ende de bel-
len droughen ...*

... *Item in sente Landolfs daghe ... die t cruce, thoeft, de vanen ende de bel-
len droughen ...*

Ook toen al werd het reliekschrijn van Livinus op de heen- en terugweg naar en van Sint-Lievenshoutem in de laatste dagen van juni onder andere vergezeld door lieden die *t cruce ende thoeft* droegen en door *vaendraghers* en *belledraghers*.⁶¹ Nergens wordt *thoeft* nader benoemd. Kennelijk behoort het met het kruis, de vier vaandels en de vier bellen tot het algemene gerei dat in alle feestelijke processies werd meegevoerd. *Hoeft* kan in deze context dan ook niet de betekenis hebben van 'menselijk hoofd' en duidt geen reliekhouder aan, maar vermoedelijk een decoratiestuk dat voorop ging in de processie en daar letterlijk het hoofd van vormde. Dit *hoeft* of *hooft* moeten we mijn inziens duiden als openingsstuk, 'kopje' in de zin van opschrift. Ook in Stallaerts *Glossarium* en in het *Middelnederlands Woordenboek* treffen we betekenissen aan die hier dichtbij komen.⁶² Wanneer er een reliekhoofd van Livinus mee zou zijn bedoeld, zou dit ook duidelijk als zodanig omschreven zijn geweest om verwarring met andere reliekhoofden te voorkomen. Zo werd op de feestdag van Macharius in de processie behalve de vier niet nader beschreven en altijd meegenomen vaandels, ook *de vane van sint macharis* meegevoerd.⁶³

De bewaard gebleven relieken- en kostbaarhedeninventarissen van de Sint-Baafsabdij, die werden opgemaakt inde late veertiende eeuw, in 1479, 1483 en 1495 maken, zoals reeds benadrukt, geen melding van een 'hoofd' of een reliekborstbeeld van Livinus.⁶⁴ Wel is er sprake van enkele kostbare reliekbustes, die nadrukkelijk als zodanig omschreven worden: bijvoorbeeld in de lijst van 1479, waar achtereenvolgens worden genoemd *een hoofd van sinte iacope, thooft van sinte barbelen, thooft van sinte Pauwels, thooft van sinte kathelijne*.⁶⁵ Er waren dus vier verschillende reliekborstbeelden, terwijl uit de twee veel oudere lijsten blijkt dat er ook nog vijf hoofden van de Elfduizend Maagden in de abdij waren,⁶⁶ schedels die later in een reliekschrijn blijken te

⁶¹ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs nr. K 8050, fol. 5r, 5v.

⁶² *Middelnederlands Woordenboek*, trefwoord 'hoofd' betekenis II-6; geraadpleegd (januari 2008) via <http://wnt.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=VMNW&id=ID98212&lemmodern=hoofd>; K. Stallaert, *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden*, Eerste deel, Leiden 1890, 1, p. 611.

⁶³ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs nr. 10672, fol. 6r.

⁶⁴ Van Lokeren, *Deuxième Partie*, p. 96-97; Gysseling, *Inventaris*, nrs. 2741, 2742, 2744, 2745, 2748.

⁶⁵ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs nr. 4936B, fol. 2r. Gysseling, *Inventaris*, nrs. 2744.

⁶⁶ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs rol 166 en rol 22. Gysseling, *Inventaris*, nrs. 2741, 2742.

zijn opgeborgen.⁶⁷ Wanneer met het in de processies steevast tussen de vanen en de bellen meegevoerde *hoeft* een van deze heilige hoofden bedoeld zou zijn geweest, was ook beslist omschreven welk reliekhoofd meegedragen zou moeten worden.

Wel komt in alle lijsten een beeld van de heilige Livinus voor, maar dat is zeker geen borstbeeld of reliekhoofd. In de lijsten van 1395 en 1396 wordt het opgesomd met slechts een zeer summiere beschrijving (beelden: *item sente Lievin*).⁶⁸ Bij de inventarisatie van 1479, toen de zilversmid Jan Dullaert op last van de roemruchte abt Raphaël de Marcatellis de kostbaarheden vrij nauwkeurig en met vermelding van hun gewicht beschreef, wordt het vermeld als *Item een beelde van sente Lievens vergult mette reliquien*.⁶⁹ De lijsten van 1483 en 1495 zijn uitvoeriger en sluiten uit dat het hier om een reliekborstbeeld gaat. Opperkoster Jan de Vos en onderkoster Heinderic de Hooghe die feitelijk de inventarisatie opmaakte, vermeldden in hun overzicht dat in aanwezigheid van abt Raphaël de Marcatellis op 28 april 1495 werd vastgesteld, als nummer 35 het verguld zilveren beeld van Livinus. De mijter was bezet met stenen waarvan er één miste; *voor de bust een buskin ende in dar sijn reliquien* onder andere van de heilige Livinus, de heilige Fabianus en van de Heilige Maagden.⁷⁰ In de lijst die op 5 maart 1483 was geaccordeerd, wordt het Livinusbeeld omschreven als *een ymage selveren vergult van S. Lievin waer af eene stert af es vande mitere van achteren ende een .. pallio ende es met eender niewer custodie ghemaect*.⁷¹ Opgemerkt werd dus dat aan de achterzijde van de mijter een van beide afhanginge linten (de *fasciae* of *fanones*) ontbrak en kennelijk was ook het pallium beschadigd. Bovendien vond men het nieuwe foedraal blijkbaar de moeite van het vermelden waard.

Na de opheffing van de Sint-Baafsabdij in 1539-1540 werden de monniken gesecculariseerd tot wereldheren en als kanunniken opgenomen in het kapittel van de Sint-Janskerk, die Sint Bavo als nieuwe patroonheilige kreeg.⁷² De relieken en kostbaarheden van de Sint-Baafsabdij werden overbracht naar

⁶⁷ Gysseling, *Inventaris*, nr. 2778.

⁶⁸ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs rol 166 en rol 22. Gysseling, *Inventaris*, nrs. 2741, 2742.

⁶⁹ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs nr. 4936B, fol. 2v. Gysseling, *Inventaris*, nrs. 2744.

⁷⁰ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs nr. 4936A, fol. 5v nr. xxxv. Gysseling, *Inventaris*, nrs. 2748.

⁷¹ Gent, Rijksarchief, Bisdom – St. Baafs nr. 4935, fol. 4v nr.xliiij. Gysseling, *Inventaris*, nrs. 2745

⁷² J. Van de Wiele, De zestiende eeuw. De Sint-Baafsabdij afgeschaft en geloopt, de Sint-Pietersabdij een ruïne. In: G. Declerck, *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent 1997 (tent.cat. Sint-Pietersabdij, Gent), p. 73-84: p. 78.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

deze 'nieuwe' Sint-Baafskerk, die vanaf 1559 kathedraal is. Tijdens de beeldenstorm van 1566 ging wellicht al een en ander verloren en zeker ook bij de confiscatie in de jaren 1578-1579, toen ondermeer de reliekschrijnen van Livinus en van Bavo ingeleverd moesten worden.⁷³ In die jaren zullen ook het Livinusbeeld en de reliekarm ten onder zijn gegaan. Toch werd de traditie daarmee niet definitief gesloten. In 1621 werd de nieuwe Jezuïetenkerk in Gent gewijd waarvoor Livinus was gekozen als patroonheilige.⁷⁴ Toen in 1633 herdacht werd dat duizend jaar eerder Livinus naar Vlaanderen was gekomen en daar de marteldood had gevonden, werd dat groots door de Jezuïeten gevierd. Van het Gentse stadsbestuur ontving de rector van de Jezuïetenstatie, pater Pieter-Ernest Verreyken, het forse bedrag van 5000 gulden, dat hij inzette om het leven van Livinus te laten schilderen in zeven grote taferelen.⁷⁵ Vermoedelijk werden er zes door Gerard Seghers (Antwerpen 1591-1651) geschilderd en één, het sluitstuk, door Peter Paul Rubens (Siegen 1577 – Antwerpen 1640). Ook liet Verreyken een meer dan levensgroot zilveren reliekenborstbeeld van de heilige martelaar maken.⁷⁶ Blijkbaar waren de Jezuïeten in het bezit gekomen van relieken van Livinus en werden die in een voetstuk of piëdestal van het borstbeeld geborgen. Niemand minder dan Rubens maakte het ontwerp voor de indrukwekkende reliekbuste. Zo werden de vernielde reliekhouders van de in Gent zo populaire heilige vervangen door een imposante opvolger en niet ontoepasselijk, in de vorm van een reliekhoofd. In 1771 beschreef J.F.M. Michel twee olieverschetsen van Rubens, die toen nog bij de Jezuïeten berustten.⁷⁷ Enkele jaren later werd deze vermelding ook opgenomen in een Nederlandse editie: *Te Gent. By de Jesuiten. Twee stukken in 't graauw geschilderd, zynde het eene het Borstbeeld van St. Livinus, het andere 't afbeeldzel van een kas tot onderschraging van hetzelfde borstbeeld, en de bewaaring der overblyfselen van dezer heiligen.*⁷⁸ Korte tijd hierna, in 1773, werd de Jezuïetenorde opgeheven. In de verkoping van geconfisqueerde goederen op 5 mei 1777 werd het borstbeeld gekocht door de Sint-Baafskathedraal, waardoor de relieken van Livinus weer terug in bezit waren

⁷³ Van de Kerkhove, De metaalkunsten, p. 207-208.

⁷⁴ Stalpaert, De heilige Livinus, p.372, 462.

⁷⁵ H. Vlieghe, Rubens's Activity for the Ghent Jesuits in 1633, *The Burlington Magazine*, 111 (1969), p. 427-435.

⁷⁶ Vlieghe, Rubens's Activity, p. 431, 435; Stalpaert, De heilige Livinus, p. 374-379.

⁷⁷ ...*deux tableaux en grisailles par Rubens, dont un représente le buste de S. Livin en forme colossale, l'autre est le dessin d'une chasse pour porter ledit buste, & y conserver les reliques dudit Saint, & pour faire exécuter ces modèles en argent massif.* Vlieghe, Rubens's Activity, p. 432.

⁷⁸ J.F.M. Michel (vertaald door door Johannes Smit), *Historische Levensbeschrijving van Petrus Paulus Rubens. Ridder, Heere van den Steen &c.....Nevens eene nauwkeurige opgave zynere Schilderyen, berustende in de Hoven, Kerken, en verdere openbare Gebouwen van Europa, met aanwyzing welke van dezelve in het koper zyn gebragt.* Amsterdam, Johannes Smit, 1774, p. 372.

gekomen van de rechtstreekse opvolger van de St.-Baafsabdij. Niet voor lange tijd echter. In de turbulente periode die de Franse Revolutie bracht, ging het borstbeeld met de relieken van Livinus spoorloos verloren. Ook de olieverfschetsen van Rubens raakten op drift. In de veilingcatalogus uit 1777 staat het al genoemde grote doek beschreven evenals een verder onvermeld kleiner ontwerp in grisaille voor het reliekenborstbeeld: *Jésuits de Gand. ... No. 2. Le Buste de St. Liévin en Grisaille, peint plus grand que nature, très légèrement touché & parfaitement bien dessiné. T(oile). Hauteur 3 pieds – Largeur 2 pieds 3 pouces*; No. 3. *Le Buste du même Saint en Grisaille, plus petit que le précédent; bien touché. T. H.: 2 pi. 1 po. L.: 1 pi. 8 po.*⁷⁹

Van het barokke zilveren reliekhoofd van Livinus noch van de olieverfschetsen die Rubens hiervoor maakte, lijkt ook maar iets te resteren.

Tenslotte kan hier nog een ander type bedevaartsouvenir van Sint Lieven aan de orde worden gesteld, dat met Sint-Lievens-Houtem in verband moet worden gebracht. In 1991 publiceerde Willy Braekman (1931-2006) twee houten lepels, die een oude herkomst in zijn geboortedorp, Sint-Lievens-Houtem, hebben.⁸⁰ De buxushouten (in de volksmond 'palmhouten') lepels zijn 24 en 20,5 cm. lang en fijn gesneden. (afb. 11) Bij beide wordt de steel beëindigd met het vaste en karakteristieke attribuut van Livinus: de afbeelding van een nijptang met daarin geklemd de tong van de heilige. Wellicht dat deze lepels gebruikt werden bij het tot zich nemen van water uit de bron te Sint-Lievens-Houtem, die daar volgens overlevering onder de staf van de heilige Livinus was ontsprongen.⁸¹ Braekman haalde twee teksten aan die onmiskenbaar de relatie leggen tussen lepels, pelgrimage en Livinus, terwijl er ook afbeeldingen zijn die als visuele bron laten zien hoe pelgrims zich tooiden met een lepel als insigne. Een mooi voorbeeld van dit laatste is een detail op de geschilderde panelen van het altaarstuk dat een broederschap, met vele Nederlandse kooplieden als lidmaten, omstreeks 1490 schonk aan de St. Annenkapelle, de 'capella brabantinorum', in de Karmelietenkerk te Frankfurt.⁸² (afb. 12) Een van de afgebeelde arme pelgrims op het in Antwerpen gesneden en geschil-

⁷⁹ Vlieghe, Rubens's Activity, p. 432.

⁸⁰ G. Braekman, *Sint-Lievens-Houtem in oude prentkaarten*, Zaltbommel 1973, afb. 30; Braekman, *Bedevaartlepels*. Huidige verblijfplaats onbekend. Voor de zomerjaarmarkt te Sint-Lievens-Houtem van 25 juni 2000 werden chocolade Livinuslepels vervaardigd; in de jaren '80 waren in kleine oplage tinnen Livinuslepels op de jaarmarkt verkocht. Deze gietsels waren gebaseerd op een derde overgeleverd exemplaar. F. Duquet, *Het Oude St.Lievens-Houtem*, (Sint-Lievens-Houtem) 1993, p. 4; F. Duquet, *De Livinuslepel*, Sint-Lievens-Houtem 2000 (brochure); I. Van der Kelen, Historische houten lepels, *Darcos, Tijdschrift Dienst voor Archeologie en Oudheidkunde te Sint-Lievens-Houtem*, 2000 nr. 5, p. 4-7.

⁸¹ Van der Linden, *Heiligen*, p. 526;

⁸² K. Köster, *Pilgerzeichen und Wallfahrtsplaketten von St. Adrian in Geraardsbergen*, *Städte-Jahrbuch*, 4, 1973, p. 103-120.

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

derde retabel draagt tussen twee schelpen een duidelijk herkenbaar Adrianus-insigne uit het Oostvlaamse Ninove. Een ander draagt een vooralsnog onherkenbaar insigne tussen opnieuw twee schelpen; bovendien heeft deze een houten lepel op zijn hoed gestoken. Die is uiteraard niet te duiden als een Livinus-lepels, maar bewijst wel dat het fenomeen van de pelgrim getooid met een lepel bekend was. De teksten die Braekman traceerde, verbinden de lepels en de Livinuscultus heel direct.⁸³ De eerste dateert uit de jaren dertig van de zestiende eeuw en beschrijft hoe vrolijke pelgrims terugkeerden in Gent na het jaarlijkse uitstapje naar Sint-Lievens-Houtem met de Livinusreliken. Thuis deelden ze aan 'vrouwen, meisjes en anderen' devotionalia uit die ze van de heilige Lieven hadden meegebracht, met name 'vele houten en tinnen lepels, de meeste van hout, zorgvuldig en mooi bewerkt en met besneden stelen': 'grand nombre de louches de bois et d'estain, mais la pluspart de bois, les aucunes bien gentement et jolyement ouvrées et tailliées à la manche'.⁸⁴ Het tweede citaat is van de Gentse chroniqueur Marcus van Vaernewijck die beschreef hoe in juni 1567 het schrijn van Livinus uit de Sint-Baafsabdij naar de Sint-Janskerk werd overgebracht. Dat was anders dan vroeger, schrijft hij, toen men de jongelui uit Houtem zag terugkomen 'up haer bonetten met lepelen besteken ...'. Vermoedelijk moet een in het Munt- en Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel bewaard tinloden speldje in de vorm van een lepeltje waarvan de steel bestaat uit de figuur van een zegenende bisschop, op grond van het voorgaande ook worden geïdentificeerd als een Livinus-insigne. (afb. 13) Want hoewel er geen andere voorbeelden bekend zijn, is het zeker niet onwaarschijnlijk dat er naast houten en tinnen lepels ook tinloden lepelspeldjes als deze waarop de heilige was afgebeeld, werden verkocht als aandenken van een bedevaart naar de reliken van de heilige Livinus en met name naar de Sint-Lievensbron in Houtem. Livinus' meest herkenbare en belangrijkste attriboot, de tang met de uitgerukte tong (verwijzend naar zijn marteling), ontbreekt hier echter.⁸⁵ Deze zal de heilige, zoals gebruikelijk in de Livinus-iconografie, met de nu ontbrekende rechterhand hebben getoond.

Bij de voorbereiding voor dit artikel en de corresponderende lezing op 5 mei 2007 te Sint-Lievens-Houtem ontving ik waardevolle informatie van Hanneke van Asperen, Anne Mink, Jan Mertens, Paul Trio en Ignace Van der Kelen.

⁸³ Braekman, *Bedevaartlepels*, p. 15-16.

⁸⁴ Gachard, *Relation*, p. 105; J. Gessler, *De aloude bedevaart naar Sint-Lievens-Houtem, Oost-Vlaamsche Zanten*, 16 (1941), p. 65-73: p. 71.

⁸⁵ Met dank aan Anne Mink, die in het kader van een Nijmeegse studentenvoetgroep Kunstgeschiedenis 2004-2005, gewijd aan de insigneverzameling in de KB Brussel, onder andere dit bisschopslepels-insigne beschreef.

Afb. 1. Gepolychromeerd houten reliekschrijn van Livinus, laat vijftiende of vroeg zestiende eeuw, Sint-Lievens-Houtem, Sint-Michielskerk (foto Brugge, Stadsfotografen Jan Termont, Dirk Van der Borgh).

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

Afb. 2. Bedevaartvaantje (detail) van Livinus uit Elverdinge bij Ieper, waar omstreeks 1800 een houten reliekborstbeeld van de heilige werd verworven.
(foto uit Van der Linden, *Bedevaartvaantjes*, afb. L54).

Afb. 3. Koperen Livinusmedaille uit het Noordfranse Merck-Saint-Liévin (bij Saint-Omer), zestiende eeuw
(tekening uit Dancoisne, *Les médailles religieuses*, p. 104, nr. 284).

Afb. 4. Livinus-insigne uit Gent, loodtin, begin zestiende eeuw, Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen; op de voorzijde troont Livinus, op de keerzijde is zijn reliekschrijn afgebeeld.
(foto uit Koldewij, *Geloof & Geluk*, cat. 15.21.2).

Afb. 5. Pelgrimsinsigne van Livinus, loodtin, tweede helft veertiende eeuw, Hoorn (Noord-Holland), Archeologische Dienst (foto Hoorn, Archeologische Dienst).

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

Afb. 6. Gedreven zilveren reliekhoofdje van Livinus, midden veertiende eeuw, Maastricht, Sint-Servaaskerk (foto Bunnik, G.Th. Delemarre).

*Afb. 7. Verguld houten reliekborstbeeld van Livinus, omstreeks 1800,
Elverdinge, Kerk Sint Petrus en Paulus
(foto Brussel, KIKIRPA clichénummer M52281).*

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

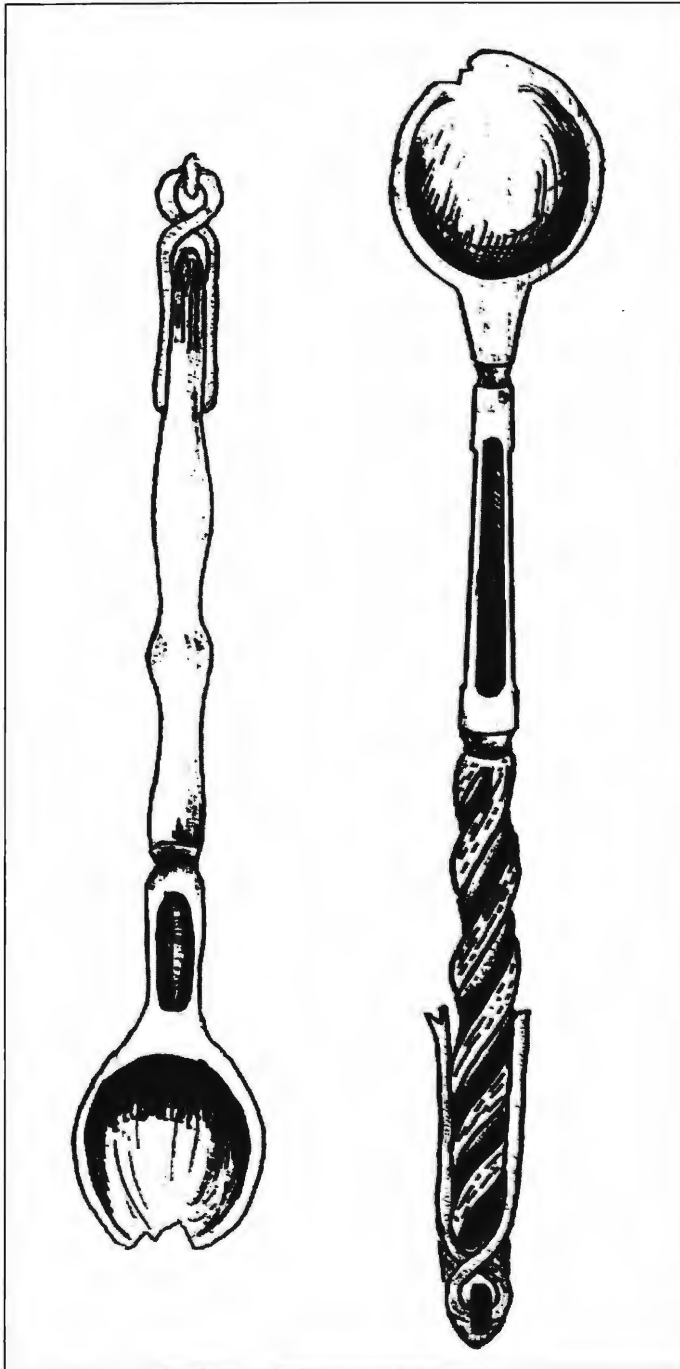
Afb. 8. Gepolychromeerd houten reliekborstbeeld van Livinus, negentiende eeuw, Ramskapelle (Nieuwpoort), Kerk Sint Laurentius (foto Brussel, KIKIRPA clichénummer M33452).

Afb. 9. Pelgrimsinsigne van Thomas Becket, loodtin, tweede helft van de veertiende eeuw, opgegraven in Londen (foto Van Herwaarden, Pelgrimstochten, afb. 73).

*Afb. 10. Pelgrimsinsigne van Thomas Becket, loodtin, tweede helft van de veertiende eeuw, opgegraven in Valkenisse (Zeeland)
(foto Van Beuningen, Koldewij, Heilig en Profaan, p. 198 afb. 361).*

Afb. 11. De buxushouten (in de volksmond 'palmhouten') lepels, 24 en 20,5 cm. lang. (foto Braekman, Bedevaartlepels, p. 17).

DE SINT-LIEVENSBEDEVAART

Afb. 12. Bedelende pelgrims (detail), geschilderd altaarstuk, omstreeks 1490, Frankfurt, St. Annenkapelle in de Karmelietenkerk (foto Köster, Pilgerzeichen, p. 110).

Afb. 13. Insigne in de vorm van een Livinuslepel, loodtin, . Brussel, Munt- en Penningkabinet, Koninklijke Bibliotheek Albert I (foto Buren, Jos Koldeweyj).